

## ЖИВОТЪТ НА ЦАР АЛЕКСАНДЪР Един дълговечен сюжет\*

Богдан Богданов

През 1975 година издателство „Народна култура“ представи в сборника „Антични романи“ превода на най-старата прозаическа версия на романа за Александър, поставила началото на други прозаически, по-късно и поетически версии на литературен и на народен гръцки език, на латински и много други езици, включително и на старобългарски. Сега в рамките на библиотека „Хермес“ представяме една по-късна гръцка версия на романа, създадена след края на античността. Включваме този превод в нашата поредица за антична литература, за да покажем как в ранното византийско време продължава да живее един древен сюжет като вид мост между две епохи.

След Новия завет романът за Александър е най-широко разпространената книга в литературната традиция на човечеството. В своите 200 версии на около 35 езика той не престава да буди интерес от третото до началото на нашето столетие цели 17 века. Възникнал на гръцки и влязъл в западната литературна традиция, романът прекрочва границите на Европа и става известен далече на Юг и на Изток. През 17 век една арабска версия достига до Ява, където е преведена на малайски. По същото време арменската версия е преведена на турски. Арабски превод прониква в Китай. Съществуват версии на сирийски, коптски и етиопски. Още при оформянето си в елинистическата епоха сюжетът за Александър Македонски получава виталност от срещата на гръцката и местната египетска традиция в Александрия. По-късно, вече влязъл в романа, той продължава да катализира чужди елементи, да ходи другаде и да допуска наноси и промени. Особеното в този така дълго разработван сюжет е, че развил се на основата на реални исторически събития, далече преди края на античното време той разполага, така да се каже предварително, с определени средновековни идеи и ориентации.

Думата е не само за общо виждане на света, но и за налагания от романа за Александър средновековен начин на творческо приспособяване на традиционния текст към нови обстоятелства. Добавянето или отпадането на части, вмъкването на нови моменти — измислени или заети, промяната на имена или смесването на места и реалии е характерно за средновековната и изобщо за фолклорната литературна традиция, при която анонимността на творческия труд се компенсира със свобода за намеса в текста както на преводача, така и на обикновения преписвач. Впрочем при тези условия и редовото преписване е един вид превод — отпадат ситуации, явяват се нови пасажки. Вътре в гръцката традиция на романа се променя лексиката, нахлуват народни думи. По историята на текста може да се проследи развитието на самия гръцки език. Разбира се, традицията винаги с напрежение между пазене и промяна. В движението на романа през вековете нещо се пази: елементи и дори дълбинни смисли, както и общото „фолклорно“ отношение към сюжета.

---

\* Животът на Александър, цар на македонците. С. 1991 (Библиотека “Хермес”), с. 5-13.

И при научния анализ, и при обикновеното представяне на подобна съществувала векове книга не бива да объркваме няколкото нива, от които се гради нейният текст. Най-широко и дълготрайно е това на историческия мит за Александър Македонски. Той се образува още в елинистическата епоха. С посредничеството на историографията, на реторически съчинения и устни предания, сюжетът на този мит преминава в романа за Александър и влиза в средновековния фолклор. Откриваме го в гръцки народни песни и в други жанрове на средновековната народна литература.

Митът съществува по-дълго от романа. Но и романът не е просто образуване. Неговият текст може да се сведе до два по-едри исторически типа - античния и средновековния етап в развитието на романа. Обикновено се изследват по-добре отделимите текстови единства на т.нар. версии или рецензии. Става дума за група сродни ръкописи, за които се приема, че произлизат от общ източник и се придържат към един вид общия текст на определена рецензия. Амбицията е да се възстанови първообразът на рецензията. Използва се за основа един най-стар или по-цялостен ръкопис, чиито липси и неточни места се попълват и поправят от издателя след сравнение с останалите ръкописи. Възстановява се не толкова самият ръкопис, колкото идеалният текст на версията.

Изредените нива на текста са като концентрични кръгове — всеки следващ е по-тесен от предишния. Най-широк е кръгът на мита за Александър, по-тясно е нивото на романа в цялост, върху него се нанасят двете нива на античния и средновековния етап от развитието на текста, после следват отделните версии (рецензии), накрая - текстът на отделния ръкопис. Ако гледаме в обратен ред, ръкописът съдържа текста на рецензията, по-общия текст на античния или средновековния етап на романа, още по-общия на романа за Александър в цялост и най-после на мита за Александър. Така че представеният „Живот на Александър, цар на македонците” е всъщност сложна структура от няколко влизащи в динамични отношения помежду си нива на текста. В случая е най-важно основното напрежение между текста на конкретния ръкопис в кръга на установена рецензия и текста на самата рецензия, това по-общо положение, към което се е стремил издателят при поправянето на избрания ръкопис.

Разглеждан на равнището на съществуването си в текстовите варианти на различни рецензии, романът за Александър в развитието си на старогръцки и средногръцки език има шест рецензии, които се бележат с буквите  $\alpha$ ,  $\beta$ ,  $\gamma$ ,  $\delta$ ,  $\epsilon$  и  $\lambda$ . Те влизат в определени генеалогични отношения помежду си. В случая представяме в превод текста на рецензия „ $\epsilon$ “, създадена в първите векове на византийското средновековие.

С възстановяването на традицията на текста на романа за Александър класическата филология се занимава повече от сто години. Началото поставя немският изследовател Ервин Роде, който, търсейки най-ранната форма на книгата, правилно предполага за неин източник елинистическо историографско съчинение. Но смята, че в 1 век пр.н.е. вече е съществувал роман, който предавал в писма всички събития, известни от най-ранната прозаическа версия, приписвана на историка Калистен (4 век пр.н.е.) и затова наричана условно от специалистите Псевдо-Калистен. До средата на нашия век тексткритическите изследвания са насочени към възстановяването на оригинала на предполагаемия по-ранен вариант

на романа. Вярва се, че той е бил по-правилен, по-стегнат и по-логичен от текста на Псевдо-Калистен. Немският филолог Аусфелд например реконструира произведение, което смята, че е създадено към 200 г. пр.н.е. от жител на Александрия в Египет. Догадки за първоначалното по-логично зърно прави и немският филолог Пфистер.

По-късните папирусни находки не потвърждават тезата за предходна фаза на Псевдо-Калистеновия текст. Става ясно, че романът не е съществувал преди 3 век пр.н.е., както и че е погрешно схващането за първоначална правилна форма, нарушена от по-късни добавки и промени. Разбира се, че самата романна форма се развива като деформация на предхождащия я „правилен” исторически сюжет. Понататъшните тексткритически изследвания се опират не само на по-добри фактически проучвания, но и на по-ясен възглед за историята на текста като преход от едни към други жанрови форми. Установява се, че от някаква маса писани и устни текстове романът възниква едва в началото на 3 век от н.е. в условията на усилен интерес към личността на Александър Македонски по времето на римските императори Каракала, Александър Север и Елеагабъл. Анонимният създател черпи от една вече неколковековна литература, занимаваща се с личността на Александър. Посветеното на този въпрос изследване на немския филолог Меркелбах изрежда по следния начин вероятните източници на приписвания на Калистен роман за Александър.

Най-важен сред тях е действително съществуващият в 1 век пр.н.е. сборник с фиктивни писма между Александър Македонски и близките му. Сборникът бил съставен от различни автори. Някои от писмата произхождали от школната реторическа практика, други имали приказен характер и били свързани с един вид историография, а трети били действителни — взети от реалната преписка между Александър и Дарий. Така или иначе, сбирката не обхващала всички събития, представяни от романа, и не можела да се смята за роман. Друг важен източник за анонимния автор от 3 век били исторически съчинения за походите на Александър Македонски, близки по дух на съчиненията на Диодор, Квонт Курций и Юстин, които придавали на събитията силен фантастичен колорит. Авторът на романа усилил тенденцията към подценяване на фактическата истина за сметка на занимателността на разказа.

Голяма роля при оформянето на романия текст според Меркелбах са играли народни предания за Александър, които вероятно не са били фиксирани писмено. Особено силно се усещало присъствието на оформилата се в елинистическа Александрия народна легенда или дори народна книга за героя Александър. Тя снижавала староегипетската легенда за зачеването на новия фараон в свещен брак с бога до новелата за пропъдения от Египет магьосник и хитрец Нектанеб, който мами майката на Александър Олимпиада. И още един образ — на Сесонхосис, както и идеята за царя владетел на света (космократор) се налагали по линията на египетската традиция.

Авторът на романа се опирал и на текстове от други традиции. Заел в готов вид разговора с гимнософистите от популярно в елинистическата епоха произведение на киническата литература, чието разпространение в други варианти станало известно по папирусни находки, направо монтирал в текста на романа писмо за последните дни на пълководеца и неговото завещание, за които се

предполага, че са били написани непосредствено след смъртта му. Та каквито и колкото и на брой да са били източниците, анонимният автор на романа създава по същество нов тип литературно произведение, предназначено за широк кръг читатели, които търсят в подобен текст разтуха и занимавка. От този първообраз тръгва сетнешната традиция на романа за Александър.

Първият ѝ етап е версията на т.нар. рецензия „ $\alpha$ “. От нея притежаваме ценния гръцки ръкопис от 11 век (A = codex Parisinus 1711), който показва както непълноти, така и неумели добавки. Издателят на тази рецензия В. Крол възстановява един по-пълен текст, като се опира на арменския превод, направен във втората половина на 5 век (най-подробното изложение на романа, което притежаваме), и на латинския на Юрий Валерий от 4 век, от който тръгват по-късните латински версии и преводи, разпространявани в Западна Европа.

На границата на античното време и византийската епоха от „ $\alpha$ “ се оформят, от една страна, слабо представената рецензия „ $\delta$ “ (сирийски превод, латински версии) и, от друга, рецензия „ $\beta$ “ в която също се откроява един основен гръцки ръкопис (B = codex Parisinus 1865 от 1469 г.). В сюжета се усилват приключенските мотиви. Александър пътешества не само до края на света и влиза в допир с така наречените нечисти народи, но се спуска под водата и се издига на небето. Старият мотив за летящия шаман прониква в текста на романа поради източни и по-точно персийски влияния. От рецензия „ $\beta$ “ тръгва дълга традиция. С нея са свързани по-късните византийски прозаически рецензии „ $\lambda$ “ и „ $\gamma$ “. Славянската традиция на романа е в този клон. Предполаганият старобългарски текст от 13 век е вариант на „ $\beta$ “, а сръбската „Александрия“ от 14 век продължава „ $\gamma$ “.

Рецензията „ $\epsilon$ “, която представяме в настоящия превод, образува третото рамо в родословното дърво на версията, тръгващи от рецензия „ $\alpha$ “. От „ $\epsilon$ “ се намира в известна зависимост иначе излизащата от „ $\beta$ “ рецензия „ $\gamma$ “. Текстът на „ $\epsilon$ “ се възстановява с комбиниране на няколко ръкописа, които показват различни липси, но следват един и същ образец. Това са кодексите Q (от 13 век), H (от 15 век) и K (от 14/15 век). Използват се и три кодекса от рецензия „ $\gamma$ “, които по всяка вероятност са се развили под влиянието на „ $\epsilon$ “. Рецензията следва основно „ $\alpha$ “ (вж. българския превод от 1975 г.), като се допълва от следните източници:

1/ писмо на Александър до Аристотел, чиято гръцка версия е загубена, но се пази една латинска; 2/ съчинението на Паладий за племената на Индия и брахманите; 3/ т.нар. александрийска хроника, оцеляла в латинска версия — от нея са зависими гл. 20—24 в настоящия текст; 4/ Откровенията на Псевдо-Методий от Патра. От този най-късен текст, създаден от сириец през 7 век и по-късно преведен на гръцки, е заета историята на племената гог и магог, които Александър огражда в областта на крайния север. На тази основа се прави предположението, че настоящата версия на романа се е оформила в края на седмото или в началото на осмото столетие. Що се отнася до промените в общата насока на сюжета, новото в „ $\epsilon$ “, а и в по-късната рецензия „ $\gamma$ “ са мотивите за похода в Йерусалим и приемането на култа на Яхве, както и усиляването на идеята за „провидението свише“ заедно с тенденцията към християнизирание на античните реални. Добавя се и проникването на черти от византийския живот (например означените с различни цветове партии в цирка).

В рецензия „ $\epsilon$ “ вече са налице думи и изрази от народния гръцки език, както и нарушения на синтетичния строй на литературния гръцки. Но все пак

рецензията е паметник на литературен език. Чак след 11 век започват да се създават версии на народен гръцки. Известни са осем прозаически ръкописа от този клон, два от които са издадени. Друго развитие има византийската поема за Александър от 14 век. В 16 век се появява новогръцката поетическа версия на романа, т.нар. „Римада”. А от следващото столетие започва разпространението на новогръцката прозаическа версия, т.нар. „Филада”. От 1680 до 1926 година тя претърпява 43 издания. Въпреки значителните промени традицията на текста не прекъсва. В по-новите версии се откриват пасажии от неизвестни източници, които могат да запълнят празнини в по-старите версии и дори в първообраза от 3 век. Именно на основата на този факт най-вече се убеждаваме на практика в единството на традицията.

Единството се дължи не само на особената вътрешна консистентност на мита за Александър (факт като желанието на един турски султан да изведе потеклото си от Александър говори именно за това), но и на устойчивостта на литературната жанрова схема, която по някакъв начин осигурява дълъг живот и на мита. Става дума за легендата за народния герой и за формата на т.нар. народна книга.

Още в предроманната фаза на египетското сказание за Александър откриваме действието на структурата на изключителния герой, цар и военачалник, който покорява света и разпростира над всички и всичко своята власт. После във фазата на романа, в античния период от развитието му, има опит сюжетът да се оформи в писан текст за ползване в една предимно градска среда, която има нужда от забава и търси да запълни с подобно четиво някакво празно време. С останалите прояви на античния роман този, така да се каже, биографичен вид (към него бихме отнесли „Киропедия” на Ксенофонт и биографията на Аполоний Тиански от Филострат) не е свързан здраво. Преживяването на прекеждия по пътя към благополучието и изобщо търсенето на приключения, както и описанията на чудни неща изглеждат общи места, които се срещат и в гръцкия любовно-авантюрен роман. И все пак разказът за изпитанията на героя цар, каквото е „Александрията” в своята антична фаза, стои встрани от категорията на античната любовна повест, в чието подозрение са все пак грижите на частния човек. Това дава основание да се търсят външни източни образци за този повествователен вид. Установяват се прилики между Псевдо-Калистен и т.нар. роман за Езоп, който явно е повлиян от неантични извори, може би същите, оказали влияние по-късно и върху „Делата на апостолите”. Като елементи на този неантичен романен вид се сочат подвизите в биографичен ред, скитането по света и политико-педагогическата тенденция.

Въпросът за влиянията, които са играли роля при образуването на този романен вид, трудно може да се реши в конкретен исторически план. По-лесни изглеждат типологическите хипотези. Дали след влияния от Изток или на антична основа в романа за Александър се оформя една структура, която наричаме условно народна книга. Субект на нейния разказ е високият герой цар с изключителна сила и свръхестествени възможности, любимец на боговете и осъществител на божията промисъл. Стремещът е той да стане носител на абсолютното добро и да бъде единствено възможният герой, представящ всички и всичко и изграждащ чрез своите подвизи единното лице на света. За криещото се в тази жанрова структура мировъзрение има податки и в античния мирогледен живот, особено на по-ниско

народно ниво. Тя се реализира обаче по-късно във византийската фаза от развитието на романа, докато в античния етап остава в латентно състояние. Тогава е по-изявена другата структура, на романа в тесен смисъл на думата, на разказа за героя умник, който се справя с всякакви прежеждия и комуто просто върви. На нивото на тази структура Александър е новелистичен персонаж. Справянето с толкова прежеждия по време на едно реално пътешествие доставя удоволствие на читател, комуто липсва чувство, за колектив и интерес към съдбата на човечеството, както ще бъде по-късно в средновековието, на един човек сам по себе си, античен гражданин, който си позволява да се оприличи лично на героя хитрец.

Колкото и цялостен да е, литературният текст винаги остава достатъчно непоследователен. От една страна, в „Александрията” се строят реален свят и поредица от реални събития, от друга — една фантастична реалност, в която се случват, естествено, фантастични неща. Сюжетът съчетава представата за високия идеален герой, чиято съдба символизира някакъв световен ред, с тази за ниския персонаж, открит към всеки среден човек. Текстът е литературен в степента, в която носи подобни компромиси. И все пак в тази непоследователност се проявява предимно линията на романната структура. Нейни черти са окръглянето на героя с недостатъци, това, че му се противопоставят други умници, че се монтират разнородни текстове в романното повествование и че то завършва с естествения край на живота на героя.

От друга страна, не е еднородна и високата линия на мита и народната книга — стари фолклорни и нови християнски мотиви прохождат плътно едни в други. Хтонични и уранични ориентации се смесват в калейдоскопичния героен образ на Александър. Това не става самоцелно. Налага го императивът на търсещото гледни точки за нови и нови събития повествование на народната книга, която твърди нещо ясно и просто, но не може да спре да го твърди и затова се реализира като безкрайна вариация. Защото народната книга не се държи като текст между текстове, а като единствения текст, посочващ и казващ всичко. Парадоксът е, че амбицията ѝ да обхване всичко остава постоянно неудовлетворена. Оттук непрестанното разширяване и прекрояване на текста и странната забързаност към следващото събитие, усещането, че предстои дълъг път. Това впечатление е особено силно при настоящата кратка рецензия на „Александрията”. Тя е като резюме, един вид партитура, очакваща нови и нови изпълнители, които да създадат по нея пълноценния текст. Сякаш това не е самото произведение, а само каркас за предстоящо попълване на празните места, едно начало по пътя към истинското сдобиване със съдържание.

Така че не бива да забравяме — пред очите ни не е литературна творба на автор, свършил работата си, която приканва да я възприемем. По системата на друг тип литературни отношения сме призовани да участваме в едно завършване, което се осъществява извън текста. Разбира се, днес едва ли бихме чели „Животът на Александър” по този начин. Достатъчно е да се отнесем към текста като към паметник на далечното минало и да не се подведем да сметнем за негов художествен недостатък това, че е създаден според мерките на друг тип литературно общуване.